

Abstract

Extensive

Introduction and

Objectives

From the perspective of Martyr Sadr, one of the three pillars of

Islamic economics is "social justice" which has been crystallized in the form of the system of wealth distribution in the Islamic society.

He believes that Islam considers the state to be obliged

to fully guarantee the livelihood of the individuals in society, but since the ability of all individuals in society is not the same, the state, by providing the means of work, enables those who have the possibility of working to secure their livelihood and participate in productive economic activities; however, the duty of "social security" of the state is directed towards those who cannot

provide for their needs with work and effort or who have the ability to work but the state, due to its special and exceptional conditions, has not been able to create work opportunities for them.

But the main subject of this research is the financial resources of social security, which is one of the main challenges in implementing social security and is often financed from the sources of "general taxes", "insurance premiums" and "investment returns". However, according to Martyr Sadr, Islam considers one of the main functions of "Anfal" to be financing social security, and the verse "Fa" is the clearest religious evidence for this. Although this theory of Martyr Sadr has a solid argument, in order to present it coherently in Martyr Sadr's intellectual system and its substantiated proof in scientific communities, some of the theoretical challenges that seem to be in this field must be answered. Further explanation: Martyr Sadr's view on the issue of "ownership from the perspective of Islam" is that Islam considers "private ownership, public ownership and state ownership (Imam)" to be the three main types of ownership; Although he believes that the state and the nation have a single social meaning, he considers them to be two different legal forms, one of the reflections of their difference being that the ruler has the duty to spend the wealth that is the common property of the entire nation to meet the needs of the community and does not have the right to use this wealth to serve a part of them - even the weak and needy - unlike the state property, which, at the discretion of

the religious ruler, can only be allocated to a specific part of society. In view of this difference, Martyr Sadr is well aware that the theory of "financing social security through Anfal" can only be proposed if Anfal is the property of the Imam of the Ummah, because if it is the public property of the Ummah, its use cannot be allocated to the disabled and needy, but must be spent on expenses that benefit the entire Ummah, especially since the current credit limits between Islamic countries lack any signature and approval of Sharia, and spending the Anfal available in the geography of an Islamic state in line with the interests of the entire Islamic Ummah is practically impossible and very unprofitable. Therefore, a current Islamic state can only benefit from Anfal as an efficient financial source for the social security of the disabled and needy living in its territory if it has the right to prohibit other members of the Ummah from these resources based on a rational assessment of interests. This is while the theory of denying "state ownership" in favor of "public ownership" has recently been proposed and has some supporters; according to them, all the properties that are considered to be the property of the Imam in the evidence are in fact public wealth with the same uses as the properties that are considered to be the property of Muslims; it is clear that this issue can have various consequences in jurisprudence and, including in the intellectual system of Martyr Sadr, it can be a major obstacle to proving his theory on financing social security through Anfal. Therefore, the main purpose of this article is to evaluate the correctness or incorrectness of Martyr Sadr's theory on financing social security through Anfal based on the jurisprudential premise of ownership by the Imam and not by Muslims, and to examine the evidence presented to unify their nature.

Research Method The method of this research is qualitative and has been conducted in relation to the evidence of the theory of the unity of the Imam and the Ummah, which was collected through library resources, analytical and critical data processing, as well as the transmission and revelation data collected through computer systems and scientific software, has been examined in an ijtihadist manner and with a descriptive-analytical method.

Findings

1. Although the Imam's property, according to its interpretation as the property of the Imamate office, has the same social content as the property of Muslims, they are two different legislative formats, the difference of which is reflected in cases such as the necessity of spending Muslims' property in their public interests.
2. This point can be the basis for benefiting from Anfal for the social security of the needy and the disabled, because the verse of Fa - which, from the perspective of Martyr Sadr, describes the general uses of Anfal - has specified that it should be spent on the needs of orphans, landowners, and travelers.

3. The appearance of the evidence that considers some properties to be the property of the Imam and some others to be the property of Muslims is the difference in the nature of these two properties, as the evidence that explains the analysis of Anfal for the Shiites also has such an appearance.

4. None of the evidence presented for the unity of the nature of the property of the Imam and the property of Muslims is sufficiently convincing.

Discussion and

Conclusion

Although the theory of financing social security through Anfal, which was proposed by Martyr Sadr, has solid scientific support, its acceptance in scientific communities as a prerequisite for legislation based on it requires

proving some preliminary points, among which, in Martyr Sadr's system of thought, is that Anfal is the property of the Imam and not of the Muslims, so that the Imam has the right to use these funds at his discretion for the needs of the disabled and

بررسی تغایر ماهیت ملکیت امام و ملکیت مسلمانان با تأکید بر نظریه «تأمین مالی تأمین اجتماعی از انفال» شهید صدر

سید علی صداقت

دانش‌آموخته سطح چهار حوزه‌های علمیه و مدرس سطوح عالیّه حوزه علمیه قم؛ دانشجوی دکترای اقتصاد اسلامی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. alisedaghat@rihu.ac.ir

سید رضا حسینی

دانشیار پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. srhoseini@rihu.ac.ir

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف

از دیدگاه شهید صدر، یکی از ارکان سه‌گانه اقتصاد اسلامی، «عدالت اجتماعی» است که در قالب نظام توزیع ثروت در جامعه اسلامی تبلور یافته است.

وی معتقد است اسلام دولت را موظف می‌داند که معیشت افراد جامعه را به گونه کامل تضمین نماید اما نظر بدان‌که توانایی همه افراد جامعه یکسان نیست، آن دسته از کسانی که امکان کار کردن داشته باشند، دولت از طریق فراهم کردن ابزارهای کار، به آن‌ها امکان تأمین معیشت و مشارکت در فعالیتهای ثمربخش اقتصادی می‌دهد؛ اما وظیفه «تأمین اجتماعی» دولت، ناظر به کسانی است که نمی‌توانند با کار و تلاش، نیازهای خود را تأمین کنند و یا توان کار کردن دارند اما دولت به خاطر شرایط خاص و استثنایی خود، نتوانسته است فرصت کار را برای ایشان پدید آورد.

اما موضوع اصلی این پژوهش، منابع مالی تأمین اجتماعی است که یکی از چالش‌های عمده اجرای تأمین اجتماعی می‌باشد و غالباً از منبع «مالیات عمومی»، «حق بیمه» و «عائدی سرمایه‌گذاری» تأمین می‌شود اما به باور شهید صدر، اسلام یکی از اصلی‌ترین کارکردهای «انفال» را تأمین مالی تأمین اجتماعی دانسته و آیه «فی» روشن‌ترین دلیل شرعی بیان‌گر این مطلب می‌باشد.

این نظریه شهید صدر اگرچه از پشتوانه استدلالی متقنی برخوردار است، اما برای ارائه سازوار آن در منظومه فکری شهید صدر و اثبات مستدل آن در جوامع علمی، باید به برخی از چالش‌های نظری که در این زمینه به نظر می‌رسد، پاسخ داد؛ توضیح بیش‌تر آن‌که:

دیدگاه شهید صدر در مسأله «ملکیت از منظر اسلام» آن است که اسلام «ملکیت خصوصی، ملکیت عمومی و ملکیت دولتی (امام)» را سه گونه اصلی مالکیت می‌داند؛ وی اگرچه درون‌مایه اجتماعی واحدی را برای ملکیت دولت و ملکیت امت قائل است، اما این دو را دو قالب تشریعی متفاوت می‌داند که یکی از بازتاب‌های تفاوت آن‌ها این است که زمامدار وظیفه دارد ثروت‌هایی که ملک عمومی همه امت هستند را برای برآوردن نیازهای مجموعه امت صرف نماید و حق ندارد این اموال را در خدمت بخشی از ایشان - و لو ناتوانان و نیازمندان - درآورد بر خلاف اموال ملک دولت که طبق صلاح‌دید زمامدار شرعی، می‌تواند فقط به بخش خاصی از جامعه اختصاص یابد.

نظر به همین تفاوت، شهید صدر به خوبی آگاه است که نظریه «تأمین مالی تأمین اجتماعی از طریق انفال» صرفاً در صورتی قابل طرح است که انفال، ملک امام امت باشد زیرا اگر ملک عمومی امت باشد، نمی‌توان مصرف آن را به ناتوانان و نیازمندان اختصاص داد بلکه باید در هزینه‌هایی مصرف نمود که فائده آن به مجموع امت برسد خصوصاً آن‌که مرزهای اعتباری کنونی میان کشورهای اسلامی، فاقد هرگونه امضاء و تأیید شریعت است و هزینه کردن انفال موجود در جغرافیای یک دولت اسلامی در راستای منافع مجموع امت اسلامی عملاً ناممکن و بسیار کم‌فائده می‌باشد؛ از این رو صرفاً در صورتی یک دولت اسلامی کنونی می‌تواند از انفال به عنوان یک منبع مالی کارآمد برای تأمین اجتماعی ناتوانان و نیازمندان ساکن در قلمرو حکومت خود بهره‌برد که حق منع سایر افراد امت از این منابع را بر اساس مصلحت‌سنجی خردورزانه داشته باشد.

این در حالی است که اخیراً نظریه انکار «ملکیت دولتی» در عرض «ملکیت عمومی» مطرح شده و طرفدارانی دارد؛ به باور ایشان همه اموالی که در ادله، ملک امام دانسته شده، در حقیقت ثروت عمومی با مصارف بکسان با اموالی که ملک مسلمانان معرفی شده، می‌باشند؛ روشن است که این مطلب می‌تواند ثمرات گوناگونی در فقه داشته و از جمله در منظومه فکری شهید صدر، مانع بزرگی برای اثبات نظریه ایشان در زمینه تأمین مالی تأمین اجتماعی از طریق انفال باشد.

بنا بر این اصلی‌ترین هدف این مقاله آن است که درستی یا نادرستی نظریه شهید صدر مبنی بر تأمین مالی تأمین اجتماعی از طریق انفال را بر اساس پیش‌فرض فقهی ملکیت امام و نه مسلمانان ارزیابی نموده و ادله مطرح شده برای وحدت ماهیت آن‌ها را مورد بررسی قرار دهد.

روش تحقیق

روش این تحقیق، کیفی بوده و نسبت به ادله نظریه وحدت ملک امام و امت که از طریق منابع کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده، داده‌پردازی تحلیلی صورت گرفته است چنان‌که داده‌های نقلی که از طریق سامانه‌های رایانه‌ای و نرم‌افزارهای علمی گردآوری شده، با روش توصیفی منعکس و به روش تحلیلی با اسلوب فقهی - اجتهادی مورد بررسی قرار گرفته است.

یافته‌ها

1. اگرچه ملکیت امام بنا بر تفسیر آن به ملکیت منصب امامت درون مایه اجتماعی واحدی با ملکیت مسلمانان دارند، اما دو قالب تشریعی متفاوت هستند که تفاوت آن‌ها در مواردی از جمله لزوم صرف اموال مسلمانان در مصالح عموم آن‌ها بازتاب می‌یابد.
2. همین نکته می‌تواند زمینه‌ساز بهره‌مندی از انفال برای تأمین اجتماعی نیازمندان و ناتوانان باشد چراکه آیه فئ - که از دیدگاه شهید صدر مصارف عموم انفال را بیان می‌کند - به صرف آن در نیازهای یتیمان و زمین‌گیران و در راه ماندگان تصریح کرده است.
3. ظاهر ادله‌ای که برخی از اموال را ملک امام و برخی دیگر را ملک مسلمانان می‌دانند، تغایر ماهیت این دو ملکیت است چنان‌که ادله‌ای که بیان‌گر تحلیل انفال برای شیعیان هستند نیز چنین ظهوری دارند.
4. هیچ‌یک از ادله مطرح شده برای وحدت ماهیت ملک امام و ملک مسلمانان، از اتقان کافی برخوردار نیستند.

بحث و نتیجه گیری

اگرچه نظریه تأمین مالی تأمین اجتماعی از طریق انفال که توسط شهید صدر مطرح شده، از پشتوانه علمی متقنی برخوردار است اما مقبول افتادن آن در مجامع علمی به عنوان مقدمه‌ای برای قانون‌گذاری بر اساس آن، نیازمند اثبات مقدماتی است که از جمله آن‌ها در منظومه فکری شهید صدر آن است که انفال ملک امام باشد و نه مسلمانان تا امام حق داشته باشد این اموال را طبق صلاحدید خود در نیازهای ناتوانان و نیازمندان جامعه صرف نماید؛ بحث‌ها و بررسی‌های این مقاله نشان می‌دهد که نظریه شهید صدر از جهت این پیش‌فرض، با هیچ اشکالی روبرو نیست و باید طبق ظواهر ادله و همراه با نظر مشهور میان فقیهان تمام اعصار، ماهیت ملکیت امام را متفاوت با ملکیت امت دانست زیرا هیچ‌یک از ادله‌ای که برای صرف از این ظواهر ارائه شده‌اند، از اتقان کافی برخوردار نیستند.

1. مقدمه

از دیدگاه شهید صدر، «عدالت اجتماعی» یکی از ارکان سه‌گانه اقتصاد اسلامی است که در قالب نظام توزیع ثروت در جامعه اسلامی تبلور یافته است (صدر، ۱۴۱۷ق، ص ۲۸۸).

وی معتقد است اسلام تضمین کامل معیشت افراد جامعه را وظیفه دولت می‌داند اما نظر بدان‌که توانایی همه افراد جامعه یکسان نیست، آن دسته از کسانی که امکان کار کردن داشته باشند، دولت از طریق فراهم کردن ابزارهای کار، به آن‌ها امکان تأمین معیشت و مشارکت در فعالیت‌های ثمربخش اقتصادی می‌دهد؛ اما نسبت به کسانی که نمی‌توانند با کار و تلاش، نیازهای خود را تأمین کنند و یا توان کار کردن دارند اما دولت به خاطر شرایط خاص و استثنایی خود، نتوانسته است فرصت کار را برای ایشان پدید آورد، دولت وظیفه «تأمین اجتماعی» بر عهده دارد.

به باور شهید صدر، تأمین اجتماعی بر دو اصل «همیاری همگانی» و «حق مردم در درآمدهای عمومی دولت» استوار است: طبق اصل اول، نیازهای حیاتی و اصلی افراد تأمین می‌شود و طبق اصل دوم، دولت گستره بیشتری از نیازها و سطح بالاتری از زندگی و اجدان شرایط را تأمین می‌کند (صدر، ۱۴۱۷ق، ۶۶۱-۶۶۲).

اما موضوع اصلی این پژوهش، منابع مالی تأمین اجتماعی طبق اصل دوم است؛ مسأله‌ای که معضل اصلی تحقق تأمین اجتماعی برای دولت‌ها بوده و هست و مطالعات بسیاری درباره آن انجام شده است (عزیزی‌مهر، ۱۴۰۱؛ احمدوند و دیگران، ۱۴۰۱؛ کریمیان، ۱۴۰۱؛ مشیری تبریزی، ۱۳۹۸).

دولت‌ها غالباً تأمین اجتماعی را از منبع «مالیات عمومی»، «حق بیمه» و «عائدی سرمایه‌گذاری» تأمین مالی می‌کنند با این تفاوت که در نظام‌های بورژوازی، اتکاء اصلی دولت‌ها (چهل تا هشتاد درصد) بر روی مالیات و بودجه‌های دولتی است و در نظام‌های بیسمارکی حق بیمه اجباری کارفرمایان و مستخدمان، منبع اصلی تأمین اجتماعی می‌باشد (حسینی، ۱۳۹۴، ص ۹۳).

اما به باور شهید صدر، اسلام یکی از اصلی‌ترین کارکردهای «انفال» را تأمین مالی تأمین اجتماعی دانسته است (صدر، ۱۴۱۷ق، ص ۵۳۵) و ما می‌دانیم که این منبع مالی در بسیاری از کشورهای اسلامی از جمله ایران، از غنای بسیار خوبی برخوردار است و می‌تواند حجم قابل توجهی از تأمین اجتماعی ناتوانان و نیازمندان را پوشش دهد زیرا بسیاری از فقیهانی که انفال را فقط با مثال تعریف کرده‌اند، «زمین‌های موات^۱، زمین‌هایی که بدون جنگ فتح شود، زمین‌هایی که مالکان آن‌ها منقرض شده‌اند، قلعه کوه‌ها، دره‌ها، ارث بی‌وارث، نیزارها، دریاها، بیابان‌ها و هدایای منقول و غیرمنقول پادشاهان» را در شمار انفال دانسته‌اند (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۲۷۸؛ طوسی، ۱۴۰۰ق، ص ۱۹۹؛ ابن براج، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۱۸۶؛ ابن زهره، ۱۴۱۷ق، ص ۲۰۴؛ سلاز، ۱۴۰۴ق، ص ۱۴۰؛ ابن فهد حلی، ۱۴۰۹ق، ص ۱۸۴) بلکه برخی از فقیهان بزرگ، معادن را نیز از جمله انفال می‌دانند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۵۳۸؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۲۷۸؛ سلاز، ۱۴۰۲ق، ص ۱۴۰؛ ابن براج، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۱۸۶؛ سبزواری، ۱۴۲۳ق، ج ۲، ص ۵۶۴؛ بحرانی، ۱۴۰۵ق، ج ۱۲، ص ۴۸۰؛ کاشف الغطاء، ۱۴۲۲ق، ج ۴، ص ۲۱۴؛ نراقی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۶۲؛ انصاری الف، ۱۴۱۵ق، ص ۳۶۶؛ اصفهانی - خمینی، ۱۴۲۲ق، ص ۳۱۷).

برخی از فقها هم ضابطه‌مند انفال را تعریف کرده، هر «مال بی‌مالک» را از انفال دانسته‌اند (خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۳، ص ۴۱؛ منتظری، بی‌تا، ص ۶۰-۶۱)؛ شهید صدر نیز به همین نظر تمایل دارد (صدر، ۱۴۱۷ق، ص ۴۴۹).

اما اصلی‌ترین استدلال شهید صدر برای امکان بهرمندی از انفال برای تأمین مالی تأمین اجتماعی، آیه «فی» است (صدر، ۱۴۱۷ق، ص ۶۶۸):

وَمَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْهُمْ، فَمَا أَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَلَا رِكَابٍ، وَلَكِنَّ اللَّهَ يُسَلِّطُ رُسُلَهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ، وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ. مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى، فَلِلَّهِ، وَلِلرَّسُولِ، وَلِلَّذِي الْقُرْبَى، وَالْيَتَامَى، وَالْمَسَاكِينِ، وَابْنِ السَّبِيلِ، كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ (حشر ۶ و ۷). و آنچه را خدا از آنان [یهود] به رسولش بازگردانده (و بخشیده) چیزی است که شما برای به دست آوردن آن (زحمتی نکشیدید) نه اسبی تاختید و نه شتری؛ ولی خداوند فرستادگان خود را بر هر کس که بخواهد مسلط می‌سازد؛ و خدا بر هر چیز توانا است. آنچه را خداوند از اهل این آبادیها به رسولش بازگرداند، از آن خدا و رسول و خویشاوندان او، و یتیمان و زمین‌گیران و در راه ماندگان است، تا (این اموال عظیم) در میان ثروتمندان شما دست به دست نگردد.

حال اگرچه این آیه شریفه فقط ناظر به مصرف «فی» است و شهید صدر نیز معنای اصلی آن را «غنیمت‌هایی که مسلمانان بدون جنگ از کفار به دست می‌آورند» - که فقط یکی از مصادیق انفال است - می‌داند، اما ایشان معتقد است در اصطلاح شریعت، «فی» به مطلق «انفال» اطلاق می‌شود و به روایتی از امام محمد باقر علیه السلام استناد می‌کند که حضرت در بیان مصادیق «فی و انفال»، تنها به این دسته از غنائم اکتفا نمی‌کنند بلکه زمین‌های ویران یا دره‌ها را نیز ذکر نموده و در پایان می‌فرمایند: «همه این‌ها از فی هستند» (طوسی ب، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۱۳۴ ح ۱۰)؛ ایشان دلالت این روایت را در اطلاق «فی» بر هر ثروتی که ملک منصب پیامبر یا امام باشد، واضح می‌داند (صدر، ۱۴۱۷ق، ص ۶۸۱).

^۱ مقصود از «اراضی موات» در اصطلاح فقهی، آن دسته از زمین‌هایی هستند که نه به خودی خود آبادند و نه توسط انسان‌ها آباد شده‌اند. (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۳، ص ۲۷۸).

اگرچه پشتوانه استدلالی این نظریه شهید صدر متقن به نظر می‌رسد، اما برای ارائه سازوار آن در منظومه فکری شهید صدر و اثبات مستدل آن در جوامع علمی، پاسخ به برخی از چالش‌های نظری که در این زمینه به نظر می‌رسد، ضروری است؛ توضیح بیش‌تر آن‌که:

شهید صدر نخستین رکن از ارکان سه‌گانه پیکره کلی اقتصاد اسلامی را «اصل مالکیت چندگانه» می‌داند؛ از دیدگاه وی، اسلام بر خلاف مکتب سرمایه‌داری که به محوریت «ملکیت خصوصی» باور دارد و نیز بر خلاف مکتب سوسیالیسم که به «ملکیت اشتراکی» اصالت می‌بخشد، به سه گونه «ملکیت خصوصی، ملکیت عمومی و ملکیت دولتی» معتقد است و به هریک از آن‌ها، حوزه عمل ویژه‌ای اختصاص داده و هیچ‌یک از آن‌ها را امری نادر و استثنایی یا راه‌چاره‌ای زودگذر برای پاسخگویی به شرایط خاص اجتماعی به شمار نمی‌آورد (صدر، ۱۴۱۷ق، ص ۲۸۱-۲۸۲).

ایشان اگرچه برای ملکیت دولت و ملکیت عمومی، درون‌مایه اجتماعی یکسانی قائل است، اما این دو را دو قالب تشریعی متفاوت می‌داند و آن را به تفکیک دو قالب «اموال خصوصی دولت» از «اموال عمومی دولت» در دانش حقوق تشبیه می‌کند و در بیان اولین بازتاب تفاوت این دو قالب تشریعی، می‌نویسد:

«روش بهره‌برداری در هریک از این دو نوع و نیز نقشی است که در مشارکت برای ساخت بنای جامعه اسلامی دارند، متفاوت است: در مورد زمین‌ها و ثروت‌هایی که در مالکیت عمومی همه امت هستند، زمامدار وظیفه دارد که آن‌ها را برای برآوردن نیازهای مجموعه امت و تأمین منافع ایشان که به پیکره کلی جامعه مربوط است، به کار گیرد مانند ساختن بیمارستان و تهیه دارو و فراهم ساختن زمینه‌های تعلیم و تربیت و دیگر مؤسسات اجتماعی عمومی که به همه جامعه خدمت می‌رسانند. از این رو جایز نیست که این‌گونه اموال که مالکیت عمومی دارند، در خدمت منافع بخشی خاص از امت به کار روند به-طوری که به منافع همه پیکره جامعه مربوط نباشد. مثلاً نمی‌توان از این اموال برای برخی فقیران سرمایه‌گذاری نمود ... هم-چنین نمی‌توان منافع اموال تحت تملک عمومی را در مواردی مصرف کرد که زمامدار شرعی مسئول تأمین آن‌ها در زندگی شهروندان جامعه اسلامی است. اما اموال دولتی را هم می‌توان در زمینه منافع عمومی مجموعه جامعه به کار گرفت و هم برای طرحی مشروع و خاص استفاده نمود مانند سرمایه‌گذاری برای افرادی از جامعه اسلامی که نیازمند سرمایه هستند یا دیگر مصالحی که زمامدار شرعی، مسئولیت آن‌ها را بر عهده دارد» (صدر، ۱۴۱۷ق، ص ۴۳۷-۴۳۸).

نظر به این تفاوت، شهید صدر به خوبی آگاه است که نظریه «تأمین مالی تأمین اجتماعی از طریق انفال» صرفاً در صورتی قابل طرح است که انفال ملک امام امت باشد - و ملکیت امام امت هم که با ملکیت دولت مشروع اسلامی امتداد می‌یابد (صدر، ۱۴۱۷ق، ص ۴۳۵) - زیرا اگر ملک عمومی امت باشد، نمی‌توان مصرف آن را به ناتوانان و نیازمندان اختصاص داد بلکه باید در هزینه‌هایی مصرف نمود که فائده آن به مجموع امت برسد خصوصاً آن‌که مرزهای اعتباری کنونی میان کشورهای اسلامی، فاقد هرگونه امضاء و تأیید شریعت است و هزینه کردن انفال موجود در جغرافیای یک دولت اسلامی در راستای منافع مجموع امت اسلامی عملاً ناممکن و بسیار کم‌فائده می‌باشد؛ از این رو صرفاً در صورتی یک دولت اسلامی کنونی می-تواند از انفال به عنوان یک منبع مالی کارآمد برای تأمین اجتماعی ناتوانان و نیازمندان ساکن در قلمرو حکومت خود بهره‌برد که حق منع سایر افراد امت از این منابع را بر اساس مصلحت‌سنجی خردورزانه داشته باشد.

این در حالی است که اخیراً برخی از علما (مهدوی کنی، ۱۴۰۰، ص ۲۲۶ - ۲۲۸) و پژوهشگران (سعدی، ۱۳۹۹، ص ۱۶ و ۹۴)، «ملکیت دولتی» در عرض «ملکیت عمومی» را انکار نموده و همه اموالی که در ادله ملک امام دانسته شده را در حقیقت ثروت عمومی با مصارف یکسان با اموالی که ملک مسلمانان معرفی شده، تلقی کرده‌اند؛ روشن است که این مطلب می‌تواند

ثمرات گوناگونی در فقه داشته و از جمله در منظومه فکری شهید صدر^۲، مانع بزرگی برای اثبات نظریه ایشان در زمینه تأمین مالی تأمین اجتماعی از طریق انفال باشد.

بنا بر این در این تحقیق، ماهیت اموالی که در شریعت ملک امام دانسته شده را مورد بررسی و کاوش فقهی قرار می‌دهیم تا به هدف روشن شدن وحدت یا تغایر ماهیت آن با ملک مسلمین دست یابیم و درستی یا نادرستی این پیش‌فرض فقهی نظریه شهید صدر در تأمین مالی تأمین اجتماعی از طریق انفال هویدا گردد.

2. پیشینه تحقیق

مطالعات صورت گرفته در زمینه «بهره‌مندی از منابع مالی اسلامی برای تأمین مالی تأمین اجتماعی» را می‌توان به دو دسته نظری و تجربی تقسیم نمود:

در دسته اول مطالعات نیز دو رویکرد کلی حاکم است:

در رویکرد اول، با نگاه مثبت به رهنمودهای اسلامی در زمینه منابع مالی تأمین اجتماعی و کارآمدی منابع مالی دینی برای آن، بررسی‌هایی صورت گرفته است:

- شعبان‌پور (۱۳۸۸) منابع تأمین اجتماعی از دیدگاه قرآن کریم را مورد بررسی قرار داده و به این نتیجه رسیده که قرآن کریم سه منبع غنی «انفاق»، «زکات» و «صدقه» را برای تأمین و رفاه اجتماعی جامعه اسلامی اختصاص داده است.

- محتشمی و دیگران (۱۴۰۲) هم که درباره نظریه شهید صدر پیرامون تأمین مالی تأمین اجتماعی از منبع انفال بررسی‌هایی انجام داده‌اند، به این نتیجه دسته یافته‌اند که استفاده از انفال برای تأمین مالی تأمین اجتماعی، می‌تواند راه‌حلی اساسی در رفع کمبود مالی تأمین اجتماعی باشد و حکومت اسلامی موظف است در جهت گسترش عدالت اقتصادی، به اجرای این مهم اقدام نماید.

این پژوهش بحث فقهی پیرامون پیش‌فرض‌های نظریه شهید صدر را در رسالت خود نمی‌بیند و از کنار مباحث مطرح پیرامون ملکیت انفال و ماهیت ملکیت امام نسبت به آن عبور می‌کند و همین خلأ تحقیقات صورت گرفته در این زمینه و نوآوری پژوهش حاضر می‌باشد.

اما در رویکرد مقابل، فتحی (۱۴۰۰) با تحقیقاتی که در زمینه شیوه جمع‌آوری «خمس» و «زکات» از دیدگاه فقه شیعه داشته و به فقدان پشتوانه منصوص و مستحکم برای عنصر «اجبار» رسیده، نتیجه گرفته که نمی‌توان نظام تأمین اجتماعی را بر اساس آیات و روایات تعریف کرد و اسلام برای بسط «عدالت اجتماعی» یک نظام جامع و مدوّن ندارد و لذا باید از عقلانیت تجربی برای اجرای این هدف عالی اسلام بهره برد.

البته روشن است که این محذور درباره منبع مالی بودن «انفال» قابل طرح نیست زیرا انفال از ابتدا ملک امام است و اگر تغایر ماهیت آن با ملک مسلمین ثابت شود، پشتوانه نداشتن عنصر اجبار نمی‌تواند مانعی برای استفاده از این منبع توسط

^۲ بیان این قید از آن رو است که ممکن است طرفداران نظریه وحدت ماهیت ملک امام و ملک مسلمانان، دیدگاه شهید صدر در زمینه لزوم صرف اموال مسلمانان در مصارفی که نفع آن به مجموع ایشان می‌رسد را قبول نداشته باشند و برای ولی فقیه، حق منع جمع زیادی از مسلمانان از حجم زیادی از این اموال و صرف آن در منفعت عده‌ای خاص (ناتوانان و نیازمندان) را قائل باشند؛ بنا بر این مانعیت این نظریه از اثبات نظریه شهید صدر در زمینه تأمین مالی تأمین اجتماعی، فقط در منظومه فکری خود شهید صدر قابل اثبات است زیرا ایشان مصرف اموال مسلمانان را هزینه‌هایی می‌داند که منافع آن‌ها به مجموعه مسلمانان می‌رسد.

حکومت اسلامی برای تأمین مالی تأمین اجتماعی باشد زیرا از ابتدا این منبع تحت ملکیت و تسلط حکومت است و نیاز به اجبار مردم برای در اختیار حکومت قرار دادن آن‌ها نیست.

در دسته دوم مطالعات نیز به بررسی تجربه کشورهای اسلامی در بهره‌مندی از منابع مالی دینی برای تأمین اجتماعی کشور پرداخته شده است؛ امتی (۱۴۰۰) کشورهای سرآمد در حوزه زکات و مصرف آن در نظام تأمین اجتماعی را عربستان سعودی، پاکستان، مالزی و اندونزی معرفی کرده و اهتمام آن‌ها به آمار و گزارش‌های سالانه را بیشتر از سایر کشورهای اسلامی دانسته است.

در این پژوهش، دسته‌بندی این کشورها و چند کشور اسلامی دیگر بر اساس وضعیت «قانون زکات»، «کیفیت توزیع زکات» و «مصرف زکات» انجام شده و از جمله در بخش قانون زکات، کشورها در سه الگوی «جامع اجباری»، «داوطلبانه» و «عرفی و فاقد قانون زکات» دسته‌بندی شده‌اند و از میان ۵۷ کشور عضو سازمان همکاری اسلامی، ۴۲ کشور در دسته سوم معرفی شده‌اند و گفته شده در بیشتر کشورهای اسلامی، مدیریت زکات به سمت «خیریه‌ای شدن» در حرکت است. اما درباره وحدت یا تغایر ماهیت ملک امام با ملک مسلمین، رحمانی و زروندی بیت المال اموال مسلمین را متفاوت با بیت المال اموال منصب امام دانسته‌اند و میان آن‌ها تفاوت‌هایی شبیه تفاوت‌هایی که از شهید صدر نقل کردیم را بیان کرده‌اند (رحمانی و زروندی، ۱۳۹۲، ص ۳۱) اما به بحث استدلالی پیرامون ادله وحدت و تغایر ملکیت امام و ملکیت مسلمانان نپرداخته‌اند.

3. روش تحقیق

روش این تحقیق، کیفی بوده و و نسبت به ادله نظریه وحدت ملک امام و امت که از طریق منابع کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده، داده‌پردازی تحلیلی - انتقادی صورت گرفته است چنان‌که داده‌های نقلی - وحیانی که از طریق سامانه‌های رایانه‌ای و نرم‌افزارهای علمی گردآوری شده، به شیوه اجتهادی و با روش توصیفی - تحلیلی مورد بررسی قرار گرفته است.

4. ادله تغایر ماهیت ملکیت امام و ملکیت مسلمانان

دست‌کم برخی از طرفداران این دیدگاه تصریح کرده‌اند به این‌که در عرف فقها، ماهیت ملک امام از ملک مسلمین کاملاً تفکیک شده است (سعدی، ۱۳۹۹، ص ۸۳) و نشانی از التزام به این نظر در دیدگاه فقیهان ادوار گذشته وجود ندارد چراکه فقها برای تفکیک این دو سنخ ملکیت از یکدیگر، به ظاهر ادله‌ای تمسک می‌کنند که برخی از اموال را «ملک پیامبر صلی الله علیه و آله» یا «ملک امام» و برخی دیگر از اموال را «ملک مسلمین» می‌دانند و لذا استدلال بر عهده کسی است که می‌خواهد این دو گونه تعبیر را اشاره به حقیقتی واحد بداند.

هم‌چنین اخبار تحلیل انفال برای شیعیان (طوسی ب، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۱۴۳ ح ۲۳ و ص ۱۴۴ ح ۲۵ و ص ۱۴۵ ح ۲۶ و ۲۷) نیز دلالت روشنی بر این مطلب دارند زیرا ظاهر این ادله آن است که وزان ملکیت امام، وزان ملکیت سایر مسلمانان نبوده و اذن و تحلیل ایشان صرفاً به عنوان ولایت ایشان بر اموال عمومی نیست بلکه به عنوان اذن مالک بر استفاده از ملک خود می‌باشد؛ از میان این ادله، به اثبات صدور و دلالت یک روایت اکتفا می‌کنیم:

مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ الصَّفَّارُ عَنْ يَعْقُوبَ بْنِ يَزِيدَ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ الْوَثَّاءِ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ بُرَيْدٍ عَنِ الْفَضِيلِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: ... قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ لِفَاطِمَةَ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَعْطَاكَ اللَّهُ عَلَيْهَا أَهْلًا نَصِيْبَكَ مِنَ الْفَيْءِ لِأَبَائِ شِيعَتِنَا لِيُطِيبُوا ... أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِهِ حَضَرَتْ فَاطِمَةُ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَرَمَوْنَد: سَهْمُ خُودِ مِنْ فَيْءٍ رَا بَرَاءِ بَدْرَانِ شِيعَةُ مَا حَلَالُ كُنْ تَا پَاكِزَهْ بَاشَنْد. (طوسی ب، ۱۴۰۷ق، ج ۴ ص ۱۴۳).

بررسی سند روایت: به نظر می‌رسد - همان‌طور که برخی از بزرگان تصریح فرموده‌اند (شریف کاشانی ۱۴۲۳ق، ص ۲۰۰؛ هیئت محققین نرم‌افزار درایه النور) - مقصود از فضیل در این طبقه که از امام صادق علیه السلام نقل روایت می‌کند، فضیل بن یسار است که توسط شیخ طوسی و نجاشی صریحا توثیق شده است (طوسی، ۱۴۲۷ق، ص ۱۴۳؛ نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۳۰۹ و ۳۶۲). زیرا نام کامل وی در اسناد بسیاری از روایات آمده و به خاطر اختصاص او به این شهرت و کثرت روایت، در صورت اطلاق نام «فضیل»، فقط او می‌تواند مقصود باشد اگرچه اگر فضیل بن عثمان یا فضیل بن عیاض نیز راوی باشند، باز توثیق صریح دارند (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۳۰۸ و ۳۱۰).

سایر رجالی که در این سند ذکر شده‌اند نیز صریحا توثیق شده‌اند چنان‌که طریق شیخ به محمد بن حسن صفار (طوسی ب، ۱۴۰۷ق، ج ۱۰، ص ۷۳) نیز همه ثقه‌اند زیرا فقط فرزند احمد بن محمد بن حسن بن ولید توثیق صریح نشده که وثاقت او هم به خاطر اعتماد شیخ مفید بر او و إکنار روایت از او^۳ قابل احراز می‌باشد.

بررسی دلالت روایت: دلالت این روایت، از چند جهت است:

اول از این جهت که حضرت فاطمه زهرا سلام الله علیها از جهت حکومت و ولایت تشریعی بر مردم برخوردار نبوده‌اند تا اذن ایشان، از باب اذن ولی بر املاک مسلمین باشد.

دوم از این جهت که ظاهر لفظ «نصیبک» آن است که نسبت ایشان با این اموال، هم‌سان اختیار سایر مسلمانان نیست و ایشان نسبت ویژه‌ای با این اموال دارند.

سوم از این جهت که امر حضرت، صرفا ناظر به تحلیل برای شیعیان است در حالی که اگر این اموال ملک عامه مسلمانان است، محروم کردن اکثریت قاطع مسلمانان از ملکشان و اختصاص دادن شیعیان به تحلیل این اموال، مخالف مصلحت جعل ملکیت برای جمیع مسلمانان و حتی چه‌بسا مخالف عدالت به نظر می‌رسد؛ پس معلوم می‌شود که این اموال، صرفا ملک ایشان بوده که می‌توانستند برای برخی اذن تصرف قائل شوند و برای بسیاری اذن ندهند.

ادله وحدت ملکیت امام و ملکیت مسلمانان

اما ادله‌ای که از مطالب مطرح شده برای یگانگی ملکیت امام و ملکیت مسلمانان قابل برداشت است، عبارتند از:

۵-۱ یکسان بودن مصرف آن در نیازهای عمومی

اگر ملکیت حکومت اسلامی (امام و رهبر) متفاوت با ملکیت ملت (عمومی) باشد، کم و کیف حدود اختیارات حاکم متفاوت خواهد شد زیرا حاکم در دسته اول از اموال، با دستی بازتر، می‌تواند از آن‌ها برای پیشبرد مکتب و هزینه‌های حفظ و اشاعه آن استفاده کند اما بخش دوم از اموال، باید صرف پیشرفت و رفاه عمومی مسلمانان و توزیع عادلانه ثروت شود. حال وقتی به آیاتی که ملکیت حاکم اسلامی را بیان می‌دارد، نگاه می‌کنیم، می‌بینیم که مصرف آن‌ها فقط برای حفظ و اشاعه مکتب نیست و از همین برداشت می‌شود که این ملکیت، حقیقتی مغایر با ملکیت مسلمانان ندارد.

اما دلالت آیات از آن رو است که آیه شریفه سوره انفال^۴، دلیل ملکیت انفال برای خداوند متعال و پیامبر خدا صلی الله علیه و آله را ایجاد صلح و آرامش میان مردم و تحقق نیافتن نزاع میان آن‌ها دانسته؛ چنان‌که در آیه فئی نیز دلیل تعلق فئی برای خداوند

^۳ این تعداد طبق گزارش نرم‌افزار درایه النور، ۱۴۹۰۷ روایت می‌باشد.

^۴ يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْإِنْفَالِ قُلِ الْإِنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ فَأَتَقُوا اللَّهَ وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ. از تو درباره انفال می‌پرسند؛ بگو: «انفال برای خدا و پیامبر است؛ پس تقوای خداوند پیشه کنید و میان خود صلح و آشتی برقرار کنید و خداوند و پیامبرش را اطاعت کنید اگر ایمان دارید. انفال، ۱.

متعال، پیامبر خدا صلی الله علیه و آله، ذوی القربی و چند دسته از نیازمندان، جلوگیری از انحصار ثروت در دست اغنیاء دانسته شده است در حالی که اگر ملکیت منصب امام متفاوت با ملکیت مسلمانان بود، این غرض حاصل نمی‌شد بلکه صرف هزینه‌های حفظ و اشاعهٔ مکتب می‌شد (مهدوی‌کنی، ۱۴۰۰، ص ۲۲۶-۲۲۸).

نقد و بررسی: هیچ‌یک از مقدمات این استدلال درست به نظر نمی‌رسد زیرا اولاً دلیلی وجود ندارد که اگر ملک امام را مستقل از ملک مسلمانان بدانیم، عمده مصرف آن حفظ و اشاعهٔ مکتب خواهد بود بلکه طبق ادلهٔ بسیار، مصرف املاک امام طبق صلاح‌دید وی تنظیم می‌شود (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۵۳۹ ح ۳؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۲۷۵؛ حلبی، ص ۲۶۱؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۹۲) و لو هزینه‌های شخصی امام (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۵۴۸ ح ۲۰ و ۲۵ و طوسی ب، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۱۳۹-۱۴۰) یا هزینهٔ بینوایان و ناتوانان باشد و لو ناتوانان نامسلمان (طوسی ب، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۲۹۲-۲۹۳ ح ۱۸).

و ثانیاً برداشت یادشده از آیات نه با روایات سازگاری دارد و نه با استظهار عرفی؛ توضیح آن‌که:

در بارهٔ آیهٔ سورهٔ انفال، امین الإسلام طبرسی از اهل بیت علیهم السلام با سند صحیح نقل می‌کند که «انفال پس از پیامبر صلی الله علیه و آله، ملک قائم مقام ایشان است تا در مصالح خود صرف نماید و هیچ‌کس را حقی در آن اموال نیست».

هم‌چنین وی از ابن عباس و شماری دیگر از مفسران نقل می‌کند که شأن نزول آیه این بود که مردم از پیامبر صلی الله علیه و آله درخواست کردند که غنائم بدر را میان ایشان تقسیم کند پس خداوند متعال با این آیه به آن‌ها اعلام کرد که این اموال از آن خداوند و پیامبر صلی الله علیه و آله او است و مردمان را حقی در آن‌ها نیست. (طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج ۴ ص ۷۹۶).

علامه طباطبائی نیز فرموده است چون مردمان در چگونگی تقسیم غنائم میان خود نزاع و اختلاف کردند، آیه نازل شد که اصلاً شما را در غنائم سهمی نیست و این اموال ملک خداوند متعال و پیامبر او است پس تقوای خداوند پیشه کنید و این اختلافها را کنار بگذارید (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۹، ص ۹۸).

اما آیهٔ فئ، ظهور قوی‌تری در عدم ملکیت مسلمانان دارد زیرا اولاً ابتدا در آیهٔ قبلی موضوع فئ را «اموال به دست آمده بدون نبرد و قهر» می‌داند و روشن است که حکم این اموال در منابع خاصه (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۵۳۸ برداشت مؤلف از ادله و ص ۵۳۹ ح ۳ و ص ۵۳۴ ح ۵؛ فرات الکوفی، ۱۴۱۰ق، ص ۳۲۳-۳۲۴؛ صدوق، ۱۳۷۶، ص ۵۲۷؛ صدوق، ۱۳۷۸ق، ج ۱، ص ۲۳۳؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۲۷۸) و عامه (به عنوان نمونه: حدیث منقول از عمر بن خطاب در طوسی الف، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۱۸۲) متفاوت با حکم غنائم جنگی است (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۲، ص ۷۴؛ محقق حلبی، ۱۴۰۸ق، ج ۳، ص ۲۱۵؛ علامه حلبی، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۱۷۱؛ انصاری ب، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۲۴۷) و ثانیاً اگر همهٔ مسلمانان مالک فئ بودند که دیگر وجهی برای تخصیص به ذکر چند دستهٔ خاص از مسلمانان که شأن امامت بر مسلمین هم ندارند (ایتام، درماندگان و در راه ماندگان)، وجود نداشت.

روشن نیز هست که وقتی اموال میان این چند دسته از مسلمانان صورت گیرد، محذور «انحصار گردش مال در میان ثروتمندان» نیز پیش نخواهد آمد و تنها راه جلوگیری از تحقق این محذور، ملک همهٔ مسلمانان دانستن این اموال نیست؛ بلکه حتی اگر این اموال صرف حفظ و اشاعهٔ مکتب گردد نیز باز انحصار گردش این اموال در میان ثروتمندان شکسته می‌شود.

۲-۵. حیثیت تقییدیه بودن امامت در ملکیت امام

دومین دلیلی که برای وحدت ماهیت ملکیت امام و ملکیت مسلمانان مطرح شده، این است که اموالی که در روایات، ملک امام معرفی شده، ملک شخص امام نیست بلکه ملک منصب امامت است و امامت، حیثیت تقییدیه می‌باشد و شخصیت حقوقی ایشان مالک می‌گردد؛ اما چون تلقی فقها از این روایات آن بوده که امامت، حیثیت تعلیلیه و واسطه در ثبوت حکم به ملکیت برای شخص امام بوده است، لذا میان ملکیت عمومی و ملکیت امام تفصیل قائل شده‌اند اما اگر انفال را ملک شخصیت حقوقی امام بدانیم، هیچ تفاوت جوهری میان ملکیت منصب امامت و ملکیت مسلمانان نخواهد بود (سعدی، ۱۳۹۹، ص ۸۵-۸۶).

نقد و بررسی: نهایت همراهی که با این استدلال می‌توان داشت این است که ملکیت منصب امامت با ملکیت مسلمانان جوهره و درون‌مایه اجتماعی یکسانی دارند؛ نکته‌ای که شهید صدر هم بدان تصریح فرموده اما نظر به تفاوت‌هایی که وی برای ملکیت منصب امامت (دولت) و ملکیت مسلمانان برشمرده (صدر، ۱۴۱۷ق، ص ۴۳۷-۴۳۹) و یک مورد آن در مقدمه مقاله نقل شد، دیگر مجالی برای واحد انگاری حقیقت ملکیت امامت و ملکیت مسلمین باقی نمی‌ماند؛ چنان‌که هم برخی از فقیهانی که به ملکیت یا ولایت منصب امامت تصریح کرده‌اند (اصفهانی - خمینی، ۱۴۲۲ق، ص ۳۰۳ و ۳۱۶؛ خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۳، ص ۴۱-۴۲ و ص ۶۱؛ منتظری، بی‌تا، ص ۶۱ و ۶۷)، به تفاوت میان آن و ملکیت مسلمانان تصریح نموده‌اند و هم در دانش حقوق میان اموال دولتی خصوصی - هم‌چون اموال وزارتخانه‌ها و سازمان‌های دولتی - با اموال دولتی عمومی هم‌چون پل‌ها، موزه‌ها و معابر عمومی تفاوت قائل می‌شوند (کاتوزیان، ۱۳۸۸، ص ۶۸ - ۶۹).

این علاوه بر آن است که نگارنده در مقاله‌ای دیگر به این موضوع به تفصیل پرداخته و علاوه بر اثبات این‌که مالک انفال و خمس، شخص امام است و نه منصب امام، اثبات نموده که این دیدگاه، آسیبی به نظریه تأمین مالی تأمین اجتماعی از طریق انفال نمی‌رساند و استفاده از این اموال شخص امام، برای ناتوانان و نیازمندان قابل پذیرش است.

۳-۵ حکم به ملکیت امام و ملکیت مسلمین نسبت به ارث بی‌وارث

سومین دلیل مطرح شده در این زمینه آن است که از یک سو می‌دانیم که دو شخص نمی‌توانند مالک تمام شیء واحد باشند و از سوی دیگر درباره ارث بی‌وارث و سائبه (برده آزاد شده‌ای که تحت ولاء هیچ آزادکننده‌ای نیست)، دو دسته دلیل وجود دارد: در یک دسته از روایات، ملک امام (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص ۱۷۱؛ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۱۳۶؛ طوسی ب، ۱۴۰۷ق، ج ۸، ص ۲۵۵) و در دسته دیگر، ملک مسلمانان دانسته شده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص ۱۷۱. صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۱۳۶؛ طوسی ب، ۱۴۰۷ق، ج ۸، ص ۲۵۶)؛ بلکه در یک روایت درباره دیه مقتولی که وارث مسلمان ندارد، تعبیر شده: «ملک امام مسلمین است و آن را در بیت المال مسلمین قرار می‌دهد» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص ۳۵۹)؛ و این نشان می‌دهد که ملک امام و بیت المال یکی است و دو نوع مالکیت نداریم (سعدی، ۱۳۹۹، ص ۸۸-۸۶).

نقد و بررسی: این استدلال نیز در صورتی درست است که تنها راه جمع عرفی میان روایات این باب همین مطلب باشد اما نه تنها این تنها راه جمع عرفی نیست بلکه تعارض بدوی میان همه روایات باب نیز با این نکته حل نمی‌شود زیرا در برخی از روایات، ارث سائبه برای کسی که او را آزاد نموده، دانسته شده (طوسی ب، ۱۴۰۷ق، ج ۹، ص ۳۹۴ - ۳۹۵) و طبق دو روایت، امیر المؤمنین علیه السلام میراث شخص بی‌وارث را در اختیار همشهریانش قرار دادند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص ۱۶۹؛ ح ۱ و ۲)؛

اما جمع عرفی دیگری که میان این روایات توسط بسیاری از بزرگان مطرح شده (طوسی، ۱۳۹۰ق، ج ۴، ص ۱۹۶؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۶، ص ۲۴۹؛ نراقی، ۱۴۱۵ق، ج ۱۹، ص ۴۲۸؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۹، ص ۲۶۰؛ مؤمن، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص ۵۷) و همه روایات باب نیز با آن جمع می‌شود، آن است که ارث بی‌وارث از جمله سائبه، طبق بیشتر روایات، از انفال و ملک امام است اما امام علیه السلام به عنوان مالک این اموال، در برخی از روایات بیان کرده‌اند که مصلحت را در هزینه کردن در کدام زمینه می‌بینند: گاه مصلحت را در هزینه کردن در مصالح عمومی مسلمانان می‌بینند - خصوصاً آن‌که در هر دو روایت مورد استناد مستدل، حضرت تعبیر «ملک مسلمانان» را به کار نمی‌برند بلکه فقط می‌فرمایند: «این مال در بیت المال مسلمانان

^۵البته این معنا طبق لفظ «همشهریجه» یا «همشاریجه» است که در عمده نسخ آمده و در کلمات بسیاری از بزرگان نیز همین معنا برای آن ذکر شده است (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۳۳۳؛ سیوری حلی، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ص ۲۰۱-۲۰۲ و مجلسی اول، ۱۴۰۶ق، ج ۶، ص ۳۴۲) اما صاحب وسائل نقل می‌کند که در برخی از نسخ، «همشیریه» آمده که در این صورت به معنای برادر یا خواهر رضاعی خواهد بود. حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۶، ص ۲۵۶.

قرار داده شود» - و گاه در هزینه کردن در مصالح برخی از شهرهای اسلامی و گاه در هزینه کردن برای خصوص برخی از مسلمانان نیکوکار (مولای سابق او که وی را آزاد نموده).

۵-۴ قرینیت مال الله بودن انفال و بیت المال و فضای صدور روایات

چهارمین دلیلی که برای وحدت ماهیت ملکیت امام و ملکیت مسلمانان مطرح شده، این است که قرآن کریم انفال را ملک خداوند متعال می‌شمارد (انفال، آیه ۱) و در شماری از روایات نیز برای تعبیر از بیت المال، تعبیر «مال الله» به کار برده شده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص ۲۶۴؛ مغربی تمیمی، ۱۳۸۵ق، ج ۱، ص ۳۹۶؛ سید رضی، ۱۴۱۴ق، ص ۱۶)؛ پس معلوم می‌شود ملکیت انفال برای خداوند و در طول آن برای امام، حقیقتی متفاوت با ملکیت بیت المال مسلمین ندارد اما چون حاکمان غاصب و ظالم، از تعبیر «مال الله» و «مال الإمام» بودن انفال، سوء استفاده کرده و با امام و متولی مال الله دانستن خود، آن را در مصارف دلخواه و فامیلی هزینه می‌کردند و بسیاری از مسلمانان را از آن بی‌بهره می‌گذاشتند، اهل بیت علیهم السلام و یاران راستینشان هم چون ابوذر تذکر دادند که این مال الله باید صرف مسلمانان شود و خلفا حق ندارند سلائق شخصی خود را معیار پربهره ساختن عده‌ای و بی‌بهره گذاردن عده‌ای دیگر قرار دهند (سعدی، ۱۳۹۹، ص ۸۸-۹۲).

نقد و بررسی: این استدلال نیز درست نیست زیرا اولاً این که هم بیت المال، مال الله باشد و هم انفال مال الله باشند، دلیل بر وحدت این دو نیست^۶ بلکه ممکن است مال الله اقسام گوناگونی داشته باشد که یک قسم آن بیت المال مسلمانان است و قسم دیگر آن انفال و املاک امام؛ بلکه برخی از بزرگان در خصوص «بیت المال» نیز تصریح کرده‌اند که دو اصطلاح دارد: بیت المال مسلمین و بیت المال امام شامل انفال و فئ (هاشمی شاهرودی و همکاران، ۱۴۳۲ق، ج ۴، ص ۱۸۰).

بنا بر این احادیث سه‌گانه‌ای که از امیر المؤمنین علیه السلام نقل کرده‌اند، هیچ دلالتی بر مقصود ایشان ندارد زیرا می‌دانیم که خلافت ظاهری امیر المؤمنین علیه السلام در زمانی محقق شد که در اثر جنگ‌ها و لشکرکشی‌های گسترده حاکم قبلی، فتوحات و غنائم فراوانی برای مسلمانان حاصل شد و روشن است که زمین‌های آبادی که با جنگ فتح شود، ملک مسلمین است و نه ملک امام (محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۲۹۴؛ علامه حلی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۳۴۷؛ علامه حلی، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۱۷۱؛ شهید اول، ۱۴۱۰ق، ص ۲۲۷؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۵۵؛ عاملی، ۱۴۱۹ق، ج ۱۳، ص ۶۶) و لذا کاملاً محتمل است که این اموال بیت المال که حضرت نسبت به آن‌ها تعبیر مال الله را به کار برده‌اند، از همین اموال حاصل شده با جنگ یا زکات یا سایر اموال متعلق به مسلمانان بوده باشد.

و ثالثاً بر فرض یقین داشته باشیم که قطعاً در بیت المال حاکمان غاصب، انفال نیز وجود داشته، باز هم امر اهل بیت علیهم السلام به لزوم صرف آن‌ها در مصارف مسلمانان دلیل بر آن نیست که مسلمانان مالک این اموال هستند بلکه ممکن است اهل بیت علیهم السلام به عنوان مالک این اموال (اعم از آن‌که شخصیت حقیقی ایشان مالک باشد یا شخصیت حقوقی)، حکام را امر می‌کرده‌اند که باید این اموال در نیازهای مسلمانان صرف شود و نه در هوسرانی‌ها و دل‌خواسته‌های بی‌مبنای ایشان؛ دلیل این امر اهل بیت علیهم السلام نیز می‌تواند آن باشد که از یک سو در جو آن زمان، ادعای ملکیت ایشان نسبت به انفال، نه تنها از سوی حکام مقبول و مؤثر نمی‌افتاده بلکه در برخی از زمان‌ها خلاف تقیه بوده است و از سوی دیگر از پشتوانه مردمی خوبی نیز می‌توانسته برخوردار باشد و به تحقق دغدغه اهل بیت علیهم السلام نسبت به رفاه و سعادت امت و جلوگیری از حیف و میل اموال یاری رساند.

۵-۵ سیره خاندان وحی صلوٰه الله علیهم

^۶ این استدلال ایشان هم چون آن است که گفته شود چون هم مرد را «انسان» خوانده‌اند و هم زن را، پس مرد و زن یک حقیقتند!

آخرین دلیلی هم که برای وحدت ماهیت مطرح شده، آن است که در سیره پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام دو کیسه جدا و دو بیت المال وجود نداشته و ثروت‌های نزد ایشان - چه از انفال حاصل می‌شده و چه از غیر آن‌ها - در راه مصالح مسلمانان هزینه می‌شده است و استفاده شخصی از آن به حداقل استفاده، محدود بوده است و این مخالف ملکیت خصوصی امام می‌باشد؛ شیخ طوسی هم نقل کرده که پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله، از اموال بنی نضیر که از انفال بود و بدون جنگ به دست مسلمانان افتاده بود، هزینه یک سال خود را برداشت و باقیمانده را برای مصالح مسلمانان هزینه نمود (سعدی، ۱۳۹۹، ص ۹۲-۹۳).

نقد و بررسی: این مطلب فقط یک ادعای بی‌دلیل نیست بلکه ادله فراوانی در منابع عامه و خاصه بر خلاف آن وجود دارد به عنوان مثال در همین روایتی که ایشان از شیخ طوسی نقل می‌کند، عمر بن خطاب می‌گوید چون اموال بنی نضیر بدون جنگ و نبرد به دست آمد، فقط برای رسول خدا صلی الله علیه و آله بود و مسلمانان را در آن حقی نبود و لذا ایشان هزینه‌های شخصی خود را از آن برداشتند (طوسی الف، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۱۸۲-۱۸۳)؛ روشن نیز هست که صرف باقیمانده این اموال در خرید جنگ‌افزارهایی به سود مسلمانان، نمی‌تواند کاشف از ملکیت مسلمانان باشد زیرا امام مجبور نیست که ملک خود را در هزینه‌های شخصی صرف نماید بلکه او پدر امت است (مجلسی دوم، ۱۴۰۳ق، ج ۳۶ ص ۴) و می‌تواند آن‌ها را در مصالح امت هزینه نماید.

هم‌چنین در روایات شیعه مکرر بیان شده که چون فدک بدون نبرد به دست آمد، پیامبر خدا صلی الله علیه و آله آن را به حضرت فاطمه زهرا سلام الله علیها بخشید (به عنوان نمونه رک: فرات الکوفی، ۱۴۱۰ق، ص ۳۲۳؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۵۴۳، ح ۵، صدوق، ۱۳۷۶، ص ۵۲۷؛ صدوق، ۱۳۷۸ق، ج ۱، ص ۲۳۳)؛ در صورتی که اگر این اراضی با جنگ و قهر به دست می‌آمد، طبیعتاً چنین بخششی مخالف قواعد بود.

۶- نتیجه‌گیری

مقبول افتادن نظریه تأمین مالی تأمین اجتماعی از طریق انفال که توسط شهید صدر مطرح شده و بهره‌مندی از آن در فرآیند قانون‌گذاری و اجرا، نیازمند اثبات مقدمات فقهی آن است که از جمله آن مقدمات در منظومه فکری شهید صدر آن است که انفال ملک امام باشد و نه مسلمانان تا امام حق داشته باشد این اموال را طبق صلاحدید خود در نیازهای ناتوانان و نیازمندان جامعه صرف نماید؛ کاوش‌ها و بررسی‌های این مقاله نشان می‌دهد که این مقدمه نظریه شهید صدر با هیچ اشکالی روبرو نیست و باید طبق ظواهر ادله و همراه با نظر مشهور میان فقیهان تمام اعصار، ماهیت ملکیت امام را متفاوت با ملکیت امت دانست زیرا هیچ‌یک از ادله‌ای که برای صرف از این ظواهر توسط برخی از معاصرین ارائه شده‌اند، از اتقان کافی برخوردار نیستند.

فهرست منابع

❖ القرآن الکریم

1. ابن براج، عبد العزيز (۱۴۰۶ ق)، *المهذب*، چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
2. ابن زهره، حمزه بن علی، (۱۴۱۷ق). *غنیة النزوع إلى علمی الأصول و الفروع*، ج ۱، قم: مؤسسه امام صادق (ع).
3. ابن فهد حلی، احمد بن محمد، (۱۴۰۹ق)، *الرسائل العشر*، چاپ اول، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
4. احمدوند، لیلا؛ صوفی مجیدپور، مسعود؛ محمودزاده، محمود، (۱۴۰۱)، *تأثیر ابزارهای سیاستهای پولی و مالی بر منابع سازمان تامین اجتماعی*، تحقیقات مدل سازی اقتصادی، شماره ۵۰، ص ۱۹۵-۲۲۳.
5. اصفهانی، سید ابو الحسن، خمینی، سید روح الله، (۱۴۲۲ق)، *وسيلة النجاة* (مع حواشی الإمام الخمينی)، چاپ اول، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی قدس سره.
6. امتی، محمد باقر، (۱۴۰۰)، *وضعیت کشورهای اسلامی در بهره‌مندی از منابع زکات در نظام تأمین اجتماعی*، تأمین اجتماعی، سال هجدهم، شماره ۶۲، ص ۳۱-۶۲.
7. انصاری الف، مرتضی بن محمد امین، (۱۴۱۵ق)، *الخمس*، چاپ اول، قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
8. انصاری ب، مرتضی بن محمد امین، (۱۴۱۵ق)، *المکاسب*، چاپ اول، قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
9. بحرانی، یوسف، (۱۴۰۵ق)، *الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة*، محقق / مصحح: محمد تقی ایروانی - سید عبد الرزاق مقرر، چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
10. حرّ عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ق)، *تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة*، محقق / مصحح: گروه پژوهش مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
11. حسینی، سید رضا، (۱۳۹۴)، *الگوهای تأمین اجتماعی از دیدگاه اسلام و غرب*، چاپ اول، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
12. حلبی، ابوالصلاح تقی الدین بن نجم الدین. (۱۴۰۳ق). *الکافی فی الفقه*. کتابخانه عمومی امام امیرالمؤمنین علیه السلام. اصفهان، ایران.
13. خمینی، سید روح الله، (۱۴۲۱ق)، *کتاب البیع*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
14. سبزواری، محمد باقر (۱۴۲۳ ق)، *کفایة الأحکام*، چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
15. سعدی، حسین. (۱۳۹۹)، *انفال در عصر غیبت*، چاپ اول. دانشگاه امام صادق (ع). تهران.
16. سلار، حمزه بن عبد العزيز، (۱۴۰۴ق)، *المراسم العلویة و الأحکام النبویة*، ج ۱، قم: منشورات الحرمین.
17. سید رضی، محمد بن حسین بن موسی، (۱۴۱۴ق)، *نهج البلاغة*، چاپ اول، قم: مؤسسه نهج البلاغة.
18. سیوری حلی، مقداد بن عبد الله، (۱۴۰۴ق)، *التنقیح الرائع لمختصر الشرائع*، قم: انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی^{۲۵}.
19. شریف کاشانی، ملا حبیب الله. (۱۴۲۳ق). *منتقد المنافع فی شرح المختصر النافع: کتاب الخمس*. مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی. قم، ایران.
20. شعبانپور، غلامرضا، (۱۳۸۸)، *منابع مالی تأمین و رفاه اجتماعی در قرآن کریم*، الهیات اجتماعی، سال اول، شماره ۱، ص ۱۶۳-۱۸۸.

21. شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۳ق). *مسالك الأفهام إلى تنقيح شرائع الإسلام*. مؤسسة المعارف الإسلامية. قم، ایران.
22. شهید اول، محمد بن مکی، (۱۴۱۰ق)، *اللمعة الدمشقية في فقه الإمامية*، چاپ اول، بیروت: دار التراث - الدار الإسلامية.
23. صدر، سید محمد باقر. (۱۴۱۷ق) *اقتصادنا*. دفتر تبلیغات اسلامی. قم، ایران.
24. صدوق، محمد بن علی، (۱۳۷۶)، *الأمالی*، چاپ ششم، تهران: کتابچی.
25. صدوق، محمد بن علی، (۱۳۷۸ق)، *عیون أخبار الرضا علیه السلام*، تهران: نشر جهان.
26. طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۴۱۷ق) *المیزان فی تفسیر القرآن* (چاپ ۵). دفتر انتشارات اسلامی، قم.
27. طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۰۸ق)، *مجمع البیان*، چاپ دوم، بیروت: دار المعرفة.
28. طوسی ب، محمد بن حسن. (۱۴۰۷ق). *تهذیب الأحکام*. دار الکتب الإسلامية. تهران، ایران.
29. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۲۷ق). *رجال الشیخ الطوسی*. دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم. قم، ایران.
30. طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۰۰ق)، *النهاية*، چاپ دوم، بیروت: دار الكتاب العربی.
31. طوسی الف، محمد بن حسن، (۱۴۰۷ق)، *الخلاف*، چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
32. طوسی، محمد بن حسن، (۱۳۸۷ق)، *المبسوط فی فقه الإمامية*، ج ۷، چ ۳، تهران: المكتبة المرتضوية.
33. طوسی، محمد بن حسن، (۱۳۹۰ق)، *الإستبصار فيما اختلف من الأخبار*، چاپ اول، تهران: دار الکتب الإسلامية.
34. عاملی، سید جواد (۱۴۱۹ق)، *مفتاح الكرامة فی شرح قواعد العلامة*، چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
35. عزیزی مهر، خیام، (۱۴۰۱)، *درآمدهای نفتی و سیاستهای رفاهی: تجربه‌ای از برخی کشورهای نفت خیز*، تأمین اجتماعی، سال هجدهم، شماره ۶۳، ص ۷۱-۱۰۴.
36. علامه حلی، حسن بن یوسف بن مطهر، (۱۴۲۰ق)، *تحریر الأحکام الشرعیة علی مذهب الإمامية*، چاپ اول، مؤسسه امام صادق علیه السلام.
37. علامه حلی، حسن بن یوسف بن مطهر، *إرشاد الأذهان*، چاپ اول، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ۱۴۱۰ق.
38. فتحی، علی اشرف، (۱۴۰۰)، *فقه شیعه و تأمین اجتماعی*، تهران: مؤسسه عالی پژوهش تأمین اجتماعی.
39. فرات الکوفی، ابن ابراهیم، (۱۴۱۰ق)، *تفسیر فرات الکوفی*، چاپ اول، تهران: مؤسسه الطب و النشر فی وزارة الإرشاد الإسلامي.
40. کاتوزیان، ناصر، (۱۳۸۸)، *اموال و مالکیت*، چاپ بیست و ششم، تهران: نشر میزان.
41. کریمیان، زهرا، (۱۴۰۱)، *تحلیل پایداری مالی صندوق بازنشستگی تأمین اجتماعی با استفاده از پویایی‌های سیستم* *درافق زمانی ۱۴۳۰*، سال هجدهم، شماره ۶۴، ص ۱۳-۳۶.
42. کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). *الکافی*. دار الکتب الإسلامية. تهران، ایران.
43. کاشف الغطاء، جعفر بن خضر، (۱۴۲۲ق)، *كشف الغطاء عن مبهمات الشريعة الغراء*، چاپ اول، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
44. مجلسی دوم، محمد باقر، (۱۴۰۳ق)، *بحار الأنوار*، بیروت: دار إحياء التراث العربی.

45. مجلسی اول، محمد تقی بن مقصود علی، (۱۴۰۶ق)، روضه المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه، به تحقیق: سید حسین موسوی کرمانی، علی پناه اشتهاردی، سید فضل الله طباطبائی، چاپ دوم، قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانبور.
46. محتشمی، علی، ابطحی، مصطفی، طاهری ابوالقاسم. (۱۴۰۲ق)، جایگاه انفال و نقش آن در نظام تأمین اجتماعی در ایران پس از انقلاب اسلامی، رهیافت انقلاب اسلامی، سال هفدهم، شماره ۶۵، ص ۲۳۷-۲۵۸.
47. محقق حلّی، جعفر بن حسن، (۱۴۰۸ق)، شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام، به تحقیق: عبد الحسین محمد علی بقال، چ ۲، قم: مؤسسه اسماعیلیان.
48. مشیری تبریزی، حسین، (۱۳۹۸)، ارزیابی مالی قوانین تاثیرگذار بر جریان منابع و مصارف سازمان تأمین اجتماعی، ص ۱۵-۳۳.
49. مغربی تمیمی، نعمان بن محمد، (۱۳۸۵ق)، دعائم الإسلام، دوم، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
50. مفید، محمد بن محمد بن نعمان. (۱۴۱۳ق). المقنعة. کنگره جهانی هزاره شیخ مفید (ره). قم، ایران.
51. منتظری، حسینعلی، (بی تا)، کتاب الخمس، چاپ اول، قم.
52. مهدوی کنی، محمد رضا. (۱۴۰۰). اصول و مبانی اقتصاد اسلامی در قرآن، تهیه و تنظیم: اصغر آقا مهدوی، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران.
53. مؤمن، محمد، (۱۴۲۵ق)، الولاية الإلهیة الإسلامية أو الحكومة الإسلامية، چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
54. نجاشی، احمد بن علی. (۱۴۰۷ق). رجال النجاشی: فهرست أسماء مصنفی الشيعة. دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم. قم، ایران.
55. نجفی، محمد حسن، (۱۴۰۴ق)، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، به تحقیق: عباس قوچانی، علی آخوندی، ج ۲۱ و ۲۳ و ۲۹، چ ۷، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
56. نراقی، احمد بن محمد مهدی، (۱۴۱۵ق)، مستند الشيعة فی أحكام الشريعة، چاپ اول، قم: مؤسسه آل البيت عليه السلام.
57. هاشمی شاهرودی، سید محمود و همکاران (۱۴۳۲ق). موسوعة الفقه الإسلامی المقارن، قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت.